

Tot Gods Eer

Handreiking voor gesprekken over liturgie

Hef, bazuin, uw gouden stem,
harp en fluit, verheerlijk Hem!
citer, cimbels, tamboerijn,
laat uw maat de maatslag zijn
van Gods ongemeten wezen,
opdat zinge al wat leeft,
juiche al wat adem heeft
tot Gods eer. Hij zij geprezen.

Marcel Barnard

Leeswijzer

Deze handreiking bestaat uit een aantal lagen: een *samenvatting*, de *hoofdtekst*, teksten in *kaders* en een aantal *vragen*. De *hoofdtekst* is ingedeeld in een aantal paragrafen. Tezamen zijn zij bedoeld om een gesprek over liturgie te stimuleren. Zij hebben niet de pretentie een afgeronde liturgiek te bieden. Liturgie laat zich onder veel verschillende perspectieven en in talloos veel (ook: bijbelse) beelden beschrijven, die ieder weer eigen accenten leggen. Deze handreiking biedt een aantal van die perspectieven aan, die het gesprek over liturgie in de kerk richting kunnen geven.

De **Samenvatting** vat de notities samen op hoofdpunten.

Paragraaf 2 vormt het hart van deze handreiking en de tien pagina's die hij beslaat, kunnen 'los' gelezen worden. Hier wordt protestantse liturgie uitgewerkt aan de hand van een aantal overwegingen, die telkens kort worden samengevat (⊕) en uitgewerkt (⊕). Ze wijzen een richting voor eigentijdse protestantse liturgie en geven ijkpunten om het gesprek over onze concrete liturgie te voeren.

Paragraaf 1 schetst de urgentie tot een gesprek over de liturgie en geeft in een notendop een omschrijving van protestantse liturgie.

De **paragrafen 3 en 4** zijn bedoeld als achtergrond bij deze tweede paragraaf, doordat zij de huidige ontwikkelingen voorzien van een historisch perspectief. Men kan de eigen tijd niet verstaan zonder het verleden te kennen. Anders gezegd, als kerk staan wij willens en wetens in de veelkleurige protestante traditie en *back to basics* betekent ook een herbronning. *Ad fontes!* — Naar de bronnen!

Paragraaf 3 schetst een aantal voorname bronnen waaruit de concrete liturgie zoals die in onze kerk wordt gevierd, put.

Paragraaf 4 schetst hoe onze kerk en haar voorgangers, en hoe de reformatie in het algemeen met liturgie zijn omgegaan.

In een aantal *Kaders* is nog weer verder verdiepende — bijbelse, hymnische of historische — achtergrondinformatie te vinden. De hoofdtekst is ook zonder deze kaders te lezen en volgen.

Een serie *Vragen* aan het einde van de notities is bedoeld om het gesprek over de liturgie in onze kerk op gang te brengen.

Dankbetuiging

De auteur van deze notities is tijdens het schrijven ervan zeer geholpen door twee rondetafelgesprekken met vertegenwoordigers van het Moderamen van de Generale Synode, de Evangelisch-Lutherse Synode, de Raad voor het Gereformeerd Belijden, het Evangelisch Werkverband, de Werkgroep Eredienst en Kerkmuziek, en de Liturgische Kring. Hoewel hijzelf geheel en al verantwoordelijk blijft voor het geschrevene, had deze handreiking er zonder de waardevolle en inspirerende bijdragen van de gesprekspartners tijdens deze ontmoetingen niet zo uitgezien als ze nu doet. Hij dankt hen dan ook zeer hartelijk.

Samenvatting

1. Urgentie tot een herbezinning op protestantse liturgie

Liturgische veelkleurigheid en diversiteit, en liturgische experimenten, ook die op pioniersplekken en in kleiner wordende gemeenten, roepen met enige urgentie de vraag op welke theologische grondgedachten de christelijke, protestantse eredienst dragen. Daarmee verbonden is de vraag hoe zich die theologische grondgedachten in onze tijd opnieuw laten formuleren.

2. Protestantse liturgie

- 1) De eredienst is een dienst van God aan mensen, die de dienst van mensen aan God oproept, draagt en omvat;
- 2) Protestantse eredienst is dienst aan het woord van God, en dat betekent dat zij levende ontmoeting tussen God en de gemeente is;
- 3) Jezus Christus, het vleesgeworden Woord van God, werkt concreet in de eredienst; de eredienst heeft (ook) een sacramenteel karakter;
- 4) Protestantse liturgie staat onder beslag van de heilige Geest en is daarom beweeglijk en dynamisch;
- 5) Liturgie is gedachtenis (herinnering aan de daden van God in Christus), onderscheidingsvermogen (een beschouwen van de huidige tijd en wereld in het licht van de Christus) en anticipatie (een verwachting van en vooruitlopen op het rijk van God);
- 6) Liturgie geeft een zorgvuldige balans tussen verworteling in de liturgische tradities van de reformatie en verbondenheid met de oecumene te zien;
- 7) Liturgie is weerklank van Gods eer of heerlijkheid en voldoet aan een aantal specifieke criteria:
  - a) liturgie schept een ruimte waarin de ontmoeting tussen de drie-ene God en de gemeente kan plaatsvinden;
  - b) muziek, taalhandelingen en inrichting van de eredienst stichten gemeenschap en binden samen;
  - c) in liturgische taal en muziek klinkt enerzijds de eer en de heerlijkheid Gods door — het is iedere zondag weer juichend Pasen — maar anderzijds klinken er pijn, onrust, verdriet en verbittering in door omdat de verlossing nog uitstaat en de gemeente leeft in het 'nog niet';
  - d) liturgie zet mensen in beweging om de nood in de wereld te helpen lenigen.

3. Verschillende bronnen en diverse vormen

In de geschiedenis van de kerk is een aantal liturgische tradities te traceren: 1. de lutherse, 2. de klassiek-gereformeerde en 3. de neo-calvinistische traditie; voorts zijn er 4. de Liturgische Beweging, en 5. de voor een belangrijk deel buiten onze kerk dominante *Praise and Worship*-beweging. Daarnaast zijn er 6. ook nog andere inspiratiebronnen voor de liturgie in onze kerk.

4. Hoe de reformatie en onze kerk met liturgie omgingen

De reformatie heeft steeds en van meet af aan een grote liturgische diversiteit gekend, en de kerken die de voorgangers waren van de Protestantse Kerk in Nederland hadden verschillende manieren van omgang met liturgie.

1. Urgentie tot een herbezinning op protestantse liturgie

Urgentie

Op het gebied van de liturgie vraagt de keuze van de Protestantse Kerk voor een *back to basics* ook om een herbezinning op de toekomst, de huidige praktijk en de wortels van protestantse liturgie. Hierbij kunnen we ons onmiddellijke de vraag stellen of er wel zoiets als protestantse liturgie bestaat of moet bestaan. Liturgie is dienst aan Jezus Christus, het vleesgeworden woord van God zoals de schriften daarover spreken. Op een dergelijke, christelijke, liturgie heeft het protestantisme niet het alleenrecht. Niettemin bestaat er zoiets als een herkenbare – weliswaar veelkleurige, maar toch – protestantse liturgische praktijk en beweegt onze kerk zich in de protestantse traditie. Daaruit laat zich een aantal kenmerken van protestantse liturgie afleiden. Om die reden spreken we in deze handreiking toch van protestantse liturgie en proberen we woorden te geven aan wat dat zou kunnen zijn.

Traditioneel kennen de kerken van de reformatie een grote liturgische diversiteit. Zeker ook in onze tijd is de verscheidenheid groot. De vrijheid ten aanzien van de liturgische vormen waarvoor de reformatie principieel gekozen heeft, scheidt ruimte. Deze ruimte wordt zeker ook benut op plekken waar men nieuwe vormen van kerkzijn beproeft. Kleine groepen op zulke pioniersplekken of kleiner wordende gemeenten gaan ook liturgisch gesproken soms volstrekt nieuwe wegen. Dat alles leidt ook tot de urgente vraag 'of alles maar kan'. Zijn we ons in de veelkleurigheid en diversiteit bewust van theologische grondgedachten die de eredienst dragen? En hoe laten zich die theologische grondgedachten in onze tijd opnieuw formuleren?

Geloofsovertuigingen en geloofspraktijken

In onze tijd, waarin diversiteit wordt gekoesterd, is de variatie aan liturgische vormgevingen ogenschijnlijk eindeloos, maar vele zijn wel terug te voeren op, meer of minder klassieke, grondmodellen. Bijna altijd wordt tegelijkertijd de liturgische orde, de *forma*, ook bepaald door de context. Dat is overduidelijk het geval bij categoriale vieringen (bijvoorbeeld in maatschappelijke instellingen als justitiële inrichtingen of de krijgsmacht), maar ook in zondagse gemeentevieringen. Het accent in de verhouding tussen traditionele liturgische vormen en context is in de afgelopen decennia niet zelden meer dan voorheen op de laatste komen te liggen. Nog eens anders gezegd, niet alleen systematisch-theologische overwegingen en uitgangspunten bepalen de orde van dienst, maar ook praktisch-theologische: de eredienst wordt steeds ook in meerdere of mindere mate bepaald door de vraag hoe het evangelie gestalte krijgt in de daar en dan verzamelde gemeente en haar geloofspraktijken. Naarmate de samenleving en dus ook de kerk diverser wordt, groeit daarom de variatie in vormen van eredienst en in lied- en muziekrepertoire. Om kort te gaan, geloofsovertuigingen en geloofspraktijken bepalen samen de eredienst; er bestaat niet zoiets als een protestantse liturgie los van de concrete gemeente en haar praktijken.

Veelkleurigheid

Een veelkleurige gevarieerdheid is te vinden in nagenoeg alle protestantse kerkfamilies en stellig ook in de Protestantse Kerk in Nederland. Een kerkdienst in een hervormde gemeente ziet er anders uit dan in een lutherse; gemeenten waar men zich beweegt in het spoor van

de Liturgische Beweging vieren anders dan gemeenten die nadrukkelijk missionair willen zijn; migrantenkerken hebben dikwijls een eigen klank en kleur. Het rijke en bonte palet van talloze vormen van categoriale liturgie loopt in het oog: roze en LGBTQ-vieringen, vieringen in justitiële inrichtingen, de krijgsmacht of zorginstellingen, legio vormen van liturgie en ritueel met kinderen, museumdiensten, Engelse *choral evensongs*, vormen van worship op festivals, en allerlei liturgische mengvormen (bricolage). In de multimediale netwerkcultuur waarin wij leven hebben zich ook op het internet vormen van liturgie en christelijke ritualiteit ontwikkeld die niet meer kunnen worden genegeerd. Dit alles tezamen zorgt voor het veelkleurig palet dat precies ook de vragen oproept waarmee deze paragraaf begon: hoe zouden we de kern van wat protestantse liturgie is kunnen formuleren?

***Plaatsbepaling en uitgangspunten voor de eredienst,
zoals verwoord in: Dienstboek – een proeve. Schrift, Maaltijd, Gebed (1998)***

Plaatsbepaling

Het verlangen van de reformatoren om de liturgie aan het volk terug te geven heeft niet geleid tot één liturgisch ontwerp. Luther beoogde een hervorming van de mis, terwijl Calvijn, Bucer, Farel en Zwingli op hun manier teruggrepen op de middeleeuwse preekdienst. Zowel binnen de lutherse als binnen de gereformeerde Reformatie waren er evenwel ook vele variaties. Kortom, van meet af aan gaat de Reformatie in verschillende liturgische sporen. Doordat in al deze sporen een concentratie is waar te nemen op het Woord en op de onverbreekelijke samenhang tussen Woord en sacrament, vertonen zij toch bij alle verscheidenheid ook een voorname eenheid. (...)

Uitgangspunten

1.

*Van Uwentwege zegt mijn hart:
Zoekt mijn aangezicht.
Ik zoek uw aangezicht, Here.
(Psalm 27:8)*

Geroepen door haar Heer komt de gemeente samen voor de kerkdienst. Het is God zelf die 'zijn naam doet gedenken' (Exodus 20:24). De eredienst is daarom een dienst van God aan mensen, die de dienst van mensen aan God oproept, draagt en omvat.

2.

*Juicht Gode, gij ganse aarde,
psalmzingt de heerlijkheid van zijn naam.
(Psalm 66:1)*

De gemeente van Jezus Christus weet zich in haar eredienst verbonden met Israël. God heeft immers in zijn omgang met dit volk zijn dienst aan ons en onze dienst aan Hem gestalte gegeven.

De gemeente weet zich in haar aanbidding, gemeenschap en dienst deel van de kerk van alle tijden en plaatsen, in de hemel en op de aarde.

Omdat zij gelooft dat eens de hele aarde God zal loven en aanbidden, proclameert de kerk de liefde van Christus aan heel de wereld.

In de ontmoeting met de Heer, zoals die in de eredienst gestalte krijgt, worden onze handen en voeten gericht naar de wereld en in het bijzonder naar de minsten van onze broeders en zusters.

3.

*En God zegende de zevende dag en heiligde die (...)
En God zeide: "Er zij licht". En er was licht.
(...) de eerste dag.
(Genesis 2:3a en 1:3 en 5d)*

*En op de sabbat rustten zij naar het gebod,
maar op de eerste dag der week
gingen zij reeds vroeg in de morgenstond (...) naar het graf.
Zij vonden de steen van het graf afgewenteld.
(Lucas 23:56 en 24:1v.)*

*De feesttijden des Heren, die gij zult uitroepen,
de heilige samenkomsten, zijn mijn feesttijden.
(Leviticus 23:1)*

Het joodse volk viert de sabbat, de dag van de voltooiing.

Aan de kerk is het gegeven de dag na de sabbat, de eerste dag der week, te vieren als dag van de opstanding van de Heer. Week in week uit, door alle seizoenen en jaren heen, telt zij, in navolging van Israël, 'de zevensprong van de dagen'. Zo gaat zij iedere week weer op weg naar de voltooiing van de schepping, de grote sabbat, de achtste dag, de 'zondag die geen zon meer nodig heeft'.

Bovendien viert de kerk – eveneens in het spoor van het joodse volk – de feesten die terugkeren met de kringloop van de maan en de zon, met name het Paasfeest, Hemelvaart en Pinksteren en het Kerstfeest en Epifanie.

De doorgaande tijd van de weken en de rondgaande tijd van de jaarfeesten grijpen in elkaar als 'een wenteltrapachtig tijdsverloop'.

4.

Lucas 24:13-35

In de verschijning van de opgestane Heer aan Kleopas en zijn metgezel, op weg naar Emmaüs, wordt ons de grondgestalte van de eredienst getekend.

De gemeente die onderweg is naar Gods Koninkrijk spreekt en overlegt met elkaar over 'al wat voorgevallen is' aangaande haar Heer Jezus Christus. Paulus roept ons op dat te doen 'in psalmen, lofzangen en geestelijke liederen' (Efeziërs 5:19). 'Ons hart is brandende in ons' als Hijzelf bij ons komt, tot ons spreekt en met zijn gemeente meegaat. Toch of misschien juist daarom waagt de gemeente het te klagen over het uitblijven van de verlossing. In één adem door vertelt zij echter de mare van het lege graf. Zij gelooft dat de opgestane Heer zelf haar de Schriften opent en uitlegt. Haar verlangen om voorgoed met de Heer verenigd te zijn, wordt verwoord in de gebeden ('blijf bij ons'). Zij laat zich de ogen openen bij het breken van het brood, zoals dat geschiedde bij de Emmaüsgangers, toen Hij met hen aanlag, het brood nam, de zegen uitsprak, het brak en hun toereikte.

2. Protestantse liturgie

In deze paragraaf bespreken we een aantal theologische noties die fundamenteel zijn voor liturgie in de protestantse kerk. Ze zijn vooral bedoeld om het gesprek over de eredienst te prikkelen en richting te geven.

1.

✚ *De eredienst is een dienst van God aan mensen, die de dienst van mensen aan God oproept, draagt en omvat.*

✚ Bij alle overwegingen over liturgie vormt het eerste uitgangspunt van *Dienstboek – een proeve* het uitgangspunt: ‘Geroepen door haar Heer komt de gemeente samen voor de kerkdienst. Het is God zelf die “zijn naam doet gedenken” (Exodus 20:24). De eredienst is daarom een dienst van God aan mensen, die de dienst van mensen aan God oproept, draagt en omvat’. Gods ja gaat vooraf aan het menselijke amen. De kerkdienst omvat daarom de ‘dubbele beweging’ van God naar de mens en omgekeerd van de mens naar God. Al het liturgische handelen volgt op God voorafgaande genade. Het woord dat God tot ons spreekt, grondvest de gemeente, die er vervolgens op antwoordt.

Om die reden speelt de verkondiging een belangrijke rol in de protestantse kerkdienst: er komt een woord op de gemeente toe, er wordt haar iets aangezegd dat niet in haar eigen hart kan opkomen. Er is altijd een stem van buiten die tot haar spreekt. De prediking is, als kenmerkend fenomeen van de protestantse kerkdienst, de vorm bij uitstek waarin de verkondiging gestalte krijgt. Maar ook de wetslezing of een lied kunnen verkondigend zijn, of het zondagsgebed (‘U die ...’), of het tafelgebed bij het avondmaal (‘Geprezen zijt Gij die ...’), of de klassieke liturgische formulieren, of de muziek die in de eredienst klinkt.

Gods handelen gaat vooraf aan het menselijke antwoord erop. De kerk viert de eerste dag, de dag van de opstanding. Als de vrouwen aan het graf komen waarin Jezus voorafgaand aan de sabbat is gelegd, is de Heer al verrezen (Lukas 24 en parallellen). Van de opstanding zijn geen getuigen, enkel van het lege graf. Als de vrouwen dat hebben gezien, gaan zij naar de apostelen, waarop het evangelie zich over de wereld begint te verspreiden (Handelingen der Apostelen). Evenzo bereidt Israël zich *in de binnenkamer* voor op de uittocht als in de nacht van het Pascha de doodsmacht Egypte geslagen wordt. Als Israël uit zijn huizen komt, is de doodsengel al voorbij gegaan en heeft het Pascha zich voltrokken (Exodus 12). Vervolgens komt Israël letterlijk in beweging en trekt het uit het Angstland uit, de vrijheid tegemoet.

God roept ons ter kerke, maar die roep is deel van een bredere roeping waarin wij uitgenodigd worden ons hele leven aan God en zijn koninkrijk te geven. Daarom is de zondagse eredienst een verdichting van het christelijke leven. Het geheim van de liturgie, van de ontmoeting met God dus, voltrekt zich in de zondagse eredienst in de gemeenten, maar ook op andere momenten in het leven, in huisdiensten en privévieringen, op liturgische momenten op het internet, de televisie of radio, tijdens andere bijeenkomsten in de christelijke gemeente of bijvoorbeeld in Taizé, tijdens *worship events*, en ook op, dikwijls onverwachte, momenten waar dan ook in onze cultuur, — denk aan concertante *Choral Evensongs*, uitvoeringen van Bachs *Matthaeüs Passion*, maar ook aan confrontaties met kunst (Museumdiensten). Omgekeerd komt het hele leven mee in de eredienst.

2.

✚ *Protestantse eredienst is dienst aan het woord van God, en dat betekent dat zij de levende ontmoeting tussen God en de gemeente is.*

✚ Het woord van God is in de eerste plaats het vleesgeworden woord, Christus zelf, de levende Heer die zijn gemeente roept en verzamelt. Zij, in reactie op haar roeping, prijst, aanbidt, hoort en verkondigt de Heer van het evangelie. Vervolgens is het ook het woord van de bijbel, zoals dat nu, door de heilige Geest, spreekt tot de hier en nu verzamelde gemeente. 'Woord' is dus niet de statische tekst, de dode letter, het (quasi-symbolisch) geopende boek op de kansel, maar de levende relatie die God met zijn gemeente aangaat en onderhoudt, en waar de gemeente op antwoordt. Liturgie is principieel 'responsoriaal' (vergelijk het Engelse *response*): woord en antwoord.

In de bijbel (in 'Gods woord' dus) zijn menselijke lof en klacht, vloeken en zegenen, gebed en dank, zingen en zuchten, overgeleverd als woord van God. 'Woord' is niet het naakte woord, maar steeds 'gehoord en beantwoord woord'. Het woord 'geschiedt', zegt de klassieke geloofstaal, en daarmee is aangegeven dat het om een levend, dynamisch gebeuren gaat dat Gods initiatief en de menselijke reactie daarop omvat. 'Woord' omvat het menselijk 'antwoord' op dat woord. In Christus treedt God de gemeente tegemoet, en zij antwoordt daarop met haar loflied en gebed, met haar verkondiging en daden van dankbaarheid en delen. Het ontmoetingskarakter van de liturgie bepaalt haar tegelijkertijd 'hoge' en 'alledaagse' karakter; de taal- en muziekregisters die zij aanspreekt zijn hemels en aards, verheven en toegankelijk, 'goddelijk' en werelds, verstillend en dialogisch. Het gaat hier niet om goed of minder goed, maar om en-en. (Zie verder ook in de paragraaf onder 7a.)

Zo goed als Gods woord ook zijn daden omvat, omvat het antwoord van de gemeente op het woord meer dan alleen maar woorden. Het menselijke antwoord op het woord bestaat dus niet alleen uit woorden, maar ook uit handelingen: de opdracht tot de eredienst luidt niet alleen 'verkondigt', maar ook 'doet dit'. Liturgische handelingen – nemen, delen, breken, musiceren, zingen, bewegen, zitten, staan, knielen en spreken – zijn *alle* onlosmakelijk elementen van de eredienst en verdienen *alle* even grote zorgvuldigheid.

Dat betekent, dat ook materiële elementen in de liturgie de zorgvuldigste aandacht vragen. Wat dat betreft zien we dat protestantse liturgie ook gevierd wordt rond drie alledaagse levensbehoeften: water, brood en wijn. De gemeente verzamelt zich rond die gaven van de schepping, en wanneer daar woorden van de Schriften bijkomen, worden zij tekens die Gods beloften bezegelen (zoals de gereformeerde traditie het formuleert), of de elementen waarin, waarmee en waaronder Christus ons tegemoet treedt (zoals de Lutheranen zeggen). Evenzo is ook de collecte een liturgische handeling. Het verzamelen en aandragen van de gaven van de gemeenteleden – geld, brood en wijn – herinnert aan de jongen met de vijf broden en twee vissen die zijn gaven aan Christus brengt, die ze op zijn beurt vermenigvuldigt, zo dat allen verzadigd worden, en die dan bovendien ook nog zegt: 'Ik ben het brood dat leven geeft' (Joh.6). De liturgische acte van het verzamelen, aandragen en delen van brood, wijn en geld is tegelijkertijd een vrome en een diaconale handeling. Dat jongetje met die vijf broden en twee vissen stelt zichzelf beschikbaar voor het werk van Christus en daarmee voor anderen die honger hebben.

In het evangelie van Lukas volgt op de gelijkenis van het verloren schaap onmiddellijk die van de verloren penning (Lukas 15, 3-10). De hoorder identificeert zich met een zeker gemak met het verloren schaap dat door Christus wordt gevonden. Jezelf identificeren met een verloren geldstuk is lastiger ... Geld stinkt immers – het idee dat jij een geldbiljet bent dat van een portemonnee in een kassa en vandaar in een geldautomaat terecht

komt, is weinig aantrekkelijk. En toch is dat wat de gelijkenis de hoorder ervan suggereert te doen. God vindt ons en zet ons in als zijn werkkapitaal, het werkkapitaal van het Koninkrijk, en de hemel verheugt zich als wij ons daartoe laten inzetten. De collecte in de eredienst is zodoende niet alleen een kritiek op de verafgoding van het geld in onze samenleving, maar ook een belijdende acte. Zij is allerminst een intermezzo dat geen aandacht vraagt.

Gods woord omvat het woord en het antwoord daarop. Daarom mag de gemeente erop vertrouwen dat de liturgie in al haar aspecten méé wordt opgenomen in het geschieden van het woord. Zo wordt de gemeente steeds weer gevormd en wijdt de eredienst de verzamelde gemeente ook steeds weer in de geheimen van het heil in Christus in; zij is mystagogisch van aard. De protestantse traditie heeft om dit te bereiken het lerende aspect van de liturgie steeds het volle pond gegeven: het evangelie wordt geleerd, bovenal in de prediking. In vorige eeuwen heette de preek zelfs 'leerrede', en menige gemeente kent de leerdienst. In lijn met wat we eerder zeiden, mag het lerende aspect van de kerkdienst evenwel niet beperkt worden tot de preek en tot de woorden die gesproken worden: ook het doen heeft een lerend aspect. Al te vaak is de 'dienst aan het woord' vertaald in een woordenvloed en is een al te sterke nadruk op het verstandelijk begrijpen gelegd. De prediking is belangrijk, en het verstand staat niet buiten spel in de eredienst. Maar het is niet het enige. Al doende leert men — die algemene wijsheid geldt zeker ook de liturgie. In de vroegste eeuwen van het christendom vond daarom een belangrijk deel van de catechese plaats nadat men, als volwassene, was gedoopt en voor het eerst had deelgenomen aan de viering van brood en wijn. Ook wie de doop ondergaat, ook wie brood en wijn ontvangt en eet en drinkt, ook wie in tranen meezingt met een lied, of wie kijkt naar de gewelven van het kerkgebouw of het liturgische bloemstuk, ook wie luistert naar het orgel, ook wie in het hart meebidt met de gebeden, of wie in de stilte de rust ervaart die Christus de zijnen belooft (Matteüs 11), léért. Nog eens anders gezegd, ook het onbekommerd beleven (of 'de bevinding') van de ontmoeting met God in de liturgie, heeft een lerend aspect, en niet alles laat zich rationaliseren en hoeft zich te laten rationaliseren. Ook de beleving voedt het geloof. 'De stilte zingt U toe, o Here' (*Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk*, Ps.65). Het woord is niet in de liturgie opgesloten, maar de woorden en handelingen van de liturgie worden mee opgenomen in het geschieden van het woord. In de eredienst zijn God en mens — God in zijn woorden en daden en de hele mens — in een levende en levendige relatie op elkaar betrokken.

3.

✚ *Jezus Christus, het vleesgeworden woord van God, werkt concreet in de eredienst; de eredienst heeft (ook) een sacramenteel karakter.*

De evangelist Lukas beschrijft een kerkdienst in de synagoge van Nazareth. Jezus is de lector die dag. Hij staat op en krijgt de boekrol overhandigd (Lukas 4, 14-20). *Hij rolde hem af, zo staat er, tot de plaats waar geschreven staat* – en dan volgt een samengesteld citaat uit Jesaja, en gaat het verhaal verder: *Hij rolde de boekrol op, gaf hem terug aan de dienaar en ging weer zitten*. De hele minutieus beschreven rite met het boek — die dus niet overbodig is! — leidt ertoe dat alle aandacht zich concentreert. Op Jezus. Hij is het midden van de eredienst. Het midden is niet een geopende bijbel, en al helemaal geen oud exemplaar op een preekstoel waar *niet* uit wordt gelezen, maar het levende Woord, Jezus Christus zelf waar de bijbel van getuigt.

✚ In deze paragraaf kijken we naar hoe de eredienst zich verhoudt tot Jezus Christus, in de volgende hoe liturgie zich verhoudt tot de heilige Geest. Er is in Nederland een fel theologisch debat gevoerd tussen prof. Van der Leeuw en dr. Noordmans over wie van de twee, Christus of de heilige Geest, in het denken over de liturgie de voornaamste is; hier zetten we die posities eenvoudig naast elkaar, zonder daarover een beslissende uitspraak te doen.

God werd in Jezus Christus mens, hij nam de gestalte aan van een slaaf, 'het woord werd vlees'. We spreken ook wel van de incarnatie, de vleeswording van het woord. Zoals God in de mens Jezus Christus in deze wereld werkte, zo werkt Christus concreet in de eredienst, hij schenkt zichzelf concreet aan de gemeente: de eredienst is sacramenteel. Dat geldt in de eerste plaats de sacramenten, doop en avondmaal, maar vervolgens ook de zegen, de prediking en andere elementen van de eredienst. In de sacramenten gaat het om de schepping, om water, brood, wijn. En om ons lichamelijke bestaan dat wordt gewassen, gevoed en gelaafd, gezegend en aangesproken. En als brood en wijn worden gedeeld, gaat het ook over die concrete mensen van vlees en bloed op deze aarde die daaraan gebrek hebben, en over de aarde zelf: de voedselcrisis en de verontreiniging van het water (en de aarde en de dampkring). Geloof gaat niet alleen over onze overtuigingen en over woorden, maar minstens zozeer over ons lichamelijke bestaan op deze aarde.

Daarom vraagt de omgang met water, brood en wijn om de grootste zorgvuldigheid: ze krijgen door de woorden die we erbij uitspreken, maar ook door de manier waarop we ermee omgaan, een heel nieuwe betekenis. Bijvoorbeeld, brood is altijd gebroken — dat wil zeggen: gedeeld — brood in de liturgie. De handeling van het breken heeft dus grote theologische betekenis. De concrete en 'objectieve' vorm van de eredienst doet dus ter zake; de liturgie is vormvast: de concrete vorm waarin het heil van Christus tot de gemeente komt is, niet telkens een andere en is zeker geen willekeurige. Er is een vaststaand ritueel dat zorgvuldig wordt voltrokken, en handelingen als bewegen, breken en schenken doen ter zake: de sacramentsbediening kan ritueel gesproken een mislukking zijn als er onzorgvuldig met brood en wijn wordt omgesprongen; dat hindert ook de beleving van het sacrament en hindert de ontmoeting met Christus, de feitelijke gastheer in de liturgie. Er is ook een voor een groot deel vaststaande taal (zoals bijvoorbeeld die in het *Dienstboek*): in die taal wordt iets aangereikt, zoals Christus in de liturgie zichzelf aan de gemeente aanbiedt.

Bij alle steeds wisselende woorden in en vormen van de eredienst zullen we ons telkens de vraag moeten stellen hoe wij ons het objectieve heil in Christus in onze liturgie laten aanreiken en hoe onze eredienst zich verhoudt tot het concrete heil in Jezus Christus.

4.

✚ *Protestantse liturgie staat onder beslag van de heilige Geest en is daarom beweeglijk en dynamisch.*

✚ In deze paragraaf kijken we naar hoe de eredienst zich verhoudt tot de heilige Geest. In de kern van de eredienst staat een levend woord. Dat woord is Christus, die tegen zijn leerlingen zegt: 'het is goed voor jullie dat ik ga' (Joh.16,7). De Heer op wie alle aandacht in de eredienst zich richt, is de opgestane Heer die zegt: 'Houd mij niet vast' (Joh.20,17). Jezus maakt plaats voor de Geest, zegt de Nederlandse theoloog Noordmans. En de Geest legt Jezus uit. Hij gaat en de heilige Geest komt. De christelijke gemeente komt bijeen rond het schriftwoord dat van Christus getuigt en zij wacht op het spreken van de heilige Geest die de dode letter wekt tot levend woord. De gemeente wordt aangeraakt door een ademtocht die haar vertelt van Christus en haar overtuigt 'van zonde, gerechtigheid en

oordeel' (Joh16,8). De Geest, beweeglijk als de wind, dringt door in alle hoeken en gaten, en tegelijkertijd kan niemand claimen de Geest te bezitten. Ongrijpbaar als de wind is zij. Daarom is in de gereformeerde traditie het gebed om verlichting met de heilige Geest een wezenlijk onderdeel van de kerkdienst; de Lutheranen zullen in dit verband wijzen op de stellige betrouwbaarheid van Gods belofte dat hij komt. Dat leidt bij in de gereformeerde traditie niet tot vertwijfeling of de Geest wel komt. (Vergelijk par.3.1 en 3.2)

De Geest verhindert dat het geloof stolt in vaste vormen en doorbreekt steeds weer iedere vorm. Ieder gefixeerd beeld — gesneden uit hout, gegoten in brons, gevat in een dogma, of gevangen in een canonieke tekst — is geen beeld van de drie-enige God van oude en nieuwe testament. *Thou shall not freeze-frame any graven image* — je zult geen enkel gebeiteld beeld bevroren. Het christelijk geloof is principieel dynamisch. De bijbel wordt woord van de levende God als de Geest de dode letter, *heden, hier*, wekt tot levend woord. Of, zoals Luther — hem mogen we in dit Reformatiejaar wel noemen — zegt: de tien geboden moeten iedere dag weer herschreven worden. Anders gezegd, het woord moet altijd weer opnieuw worden vertolkt en vertaald in woord, muziek, gebaar en andere menselijke communicatievormen. 'Want de letter doodt, maar de Geest maakt levend' (2 Kor.3,6b). Het christelijk geloof is dus geen boekreligie en het midden van de liturgie ligt niet zozeer het opengeslagen boek: bóven de schrift bevindt zich een lege plek die zich naar de belofte van Christus en op het gebed van de gemeente vult met de Geest die getuigt van de Vader en van de Zoon en die de gemeente wekt tot de uitroep: 'Jezus is Heer!' (Rom.10,9). Op een vergelijkbare manier woonde God in het heilige der heiligen van de tabernakel *tussen* de vleugels van de cherubs op de ark. De leegte die protestantse kerkgebouwen kenmerkt, en die het heilige der heiligen kenmerkte, is de materialisering van deze geloofsovertuiging. Jezus maakt plaats voor de Geest en de Geest wijst terug naar Jezus. De bijbel wijst van zichzelf af naar onze creativiteit om het evangelie opnieuw te vertalen en vertolken, en die gaat vervolgens weer te rade bij de bijbel. Er is een voortdurend heen en weer, een nooit eindigende en nimmer stollende dynamiek. Protestantse liturgie die dienst aan het woord is, is in die zin dus beweging en dynamiek. Hieruit laten zich de reserves verklaren die de reformatoren tegen het te definitief vastleggen van liturgische vormen hadden. Hieruit laat zich ook de grote liturgische diversiteit in de protestantse kerkfamilie verklaren. Telkens zullen we ons de vraag moeten stellen of de vaste vorm van onze liturgieën de beweeglijkheid van het woord nog dient.

Dans mee met Vader, Zoon en Geest,
kom binnen in hun kring,
Dat wervelende samenspel
van ver voor ons begin.
De wereld van vandaag is ons
vanouds al toegedacht
als dansvloer waar de liefde leidt
en waar de hoop ons wacht.

Wij dansen mee met deze Drie,
op weg van feest tot feest.
Een jubelzang gaat in het rond
om Vader, Zoon en Geest.
De liefde, het geloof, de hoop,
zij leiden tot dit lied:

verweven met ons leven is
de dans van deze Drie.

t. Richard Leach; vert. Sytze de Vries
Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk, Lied 706, 1 en 4

5.

✚ *Liturgie is gedachtenis (herinnering aan de daden van God in Christus), onderscheidingsvermogen (een beschouwen van de huidige tijd en wereld in het licht van de Christus) en anticipatie (verwachting van en vooruitlopen op het rijk van God).*

✚ God is 'die is, die was en die komt' (Openb.1, 8); hij omvat heden, verleden en toekomst; onze tijden rusten in zijn hand. De God van Israël en Vader van onze Heer Jezus Christus is een God van de geschiedenis waarin, zoals in de muziek, iedere tel telt en het heden een onontkoombaar belang krijgt: 'nu is de dag van de redding' (2 Kor. 6, 2).

Dat laat onverlet, dat het verleden in de liturgie en in het christelijk geloof een centrale rol spelen. Christus heeft 'na zijn *eenmalig* offer voor de zonden, voorgoed zijn plaats aan Gods rechterhand ingenomen' (Hebr. 10, 12). Iedere eredienst weer herinnert de gemeente zich dat haar heil en haar vrijheid voor eens en voorgoed voor de hoogste prijs zijn gekocht. De gedachtenis aan Gods daden aan het volk Israël en de volkeren, zoals het oude testament daarvan getuigt, en in Jezus Christus, zoals het evangelie en de brieven daarvan getuigen, vestigen en herbevestigen zo telkens weer de identiteit van de christelijke kerk in het hier en nu.

Parallellen hiervoor zijn in de samenleving aan te wijzen: het herinneren van het verleden met het oog op heden en toekomst heeft een hoge vlucht genomen. De viering van 4 en 5 mei in ons land, bijvoorbeeld, houdt het besef levend hoe hoog de prijs van de vrijheid was (en onder omstandigheden opnieuw kan worden), en bevestigt jaarlijks weer hoezeer vrijheid en verzet tegen wat die vrijheid knevelt en ombrengt, tot onze identiteit behoort.

Deze gedachtenis van het verleden met het oog op het heden — en ook de parallel met de vier en vijf-meiviering in ons land die we in bovenstaand kader bespraken —, maakt tegelijk duidelijk dat het in het heden aankomt op onderscheidingsvermogen. Geen begrip wordt zo bezwadderd, bespuugd, misbruikt en verkracht als 'vrijheid'. En tegelijkertijd is er bijna geen hogere waarde dan de vrijheid, in het bijzonder dan 'de vrijheid van een christenmens' (Luther) waarin het evangelie ons zet. Waar speurt de gemeente sporen van recht, vrijheid, vrede, duurzaamheid en genade in deze wereld? En waar ziet zij machten en krachten aan het werk die de gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping aanranden en vernietigen? De taal, rituelen en symbolen van de eredienst vragen om een exact onderscheidingsvermogen, met het oog op het beloofde rijk van God.

De God die alle eer toekomt, de God van Israël en van de volkeren is een God van de geschiedenis. Ons heil staat niet geschreven in de kringloop van de sterren of van de natuur. Er zijn een begin en een einde, en in het midden staan het kruis en lege graf van Christus. Als de kerk over de toekomst spreekt, spreekt zij van de advent: het is een toekomst die op haar toekomt. Preciezer gezegd, het is de Heer die reeds *is* opgestaan — ons allen vooruit, 'als de eerste van de gestorvenen' (1 Kor. 15, 20) — die vanuit zijn toekomst op ons toekomt. In de

kerk is het altijd advent, zoals het altijd kruis- en opstandingspasen is, en altijd Pinksteren.

De toekomst die de gemeente viert in haar liturgie is al begonnen.

Heden, verleden en toekomst komen op een heel bijzondere manier samen in de viering van het avondmaal. De gemeente gedenkt en dankt in het heden de daden van God de Vader en het offer van Christus in het verleden, met het oog op de toekomst van Gods koninkrijk.

De toekomst van de Heer is daar
en voor zijn voeten uit
gaan vrede en rechtvaardigheid
als bruidegom en bruid.

De trouw zal bloeien als een roos
en zie, gerechtigheid
zal uit de hemel moeiteloos
neerdalen in de tijd.

Voorwaar, het heil is nu nabij,
uw goedertierenheid.
En vol verwachting zingen wij:
God roept de vrede uit!

Sta op, o God, en maak het waar
wat heel uw kerk bezingt:
dat heel uw schepping weer ontwaakt
uit haar betovering.

Want groot zijt Gij en daden groot
zijn door uw hand gedaan;
het graan ontkiemt ternauwernood,
het sterft om op te staan.

Gij hebt de groeve toegedekt
waarin de korrel viel
om weer te worden opgewekt:
Adam met hart en ziel.

Nu is de dag van oogsten daar,
het is de hoogste tijd;
een koning als een korenaar
staat op in majesteit.

t. Willem Barnard, vrij naar John Milton 'The Lord will come and not be slow'
Lieboek. Zingen en bidden in huis en kerk, Lied 767

De week is het beeld van de voortgaande tijd. We tellen de dagen van de week, alsmear door, onafhankelijk van de kringloop der getijden: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, ... De sabbat en de zondag als laatste en eerste dag van de week zijn daarom het beeld van de voortgaande tijd. Zij zijn de weerspiegeling van de God van de voortgaande tijd, de God van de geschiedenis, 'die is, die was, en die komt'. Daarbij viert de kerk, eveneens in het spoor van het Joodse volk, de jaarfeesten die telkens terugkeren met de kringloop van de maan en de zon: Pasen, Hemelvaart, Pinksteren en het Kerstfeest en Epifanie. Zo wordt de kringloop van de seizoenen opgenomen in de geschiedenis.

God is God van de voortgaande tijd, van de geschiedenis, waarvan de week het beeld is. Daarom gaat in de bijbel het uitmeten van de week als beeld van de geschiedenis voorop. De bijbel begint zelfs op de eerste bladzijde met het uitmeten van de week (Gen.1). Zo noemt ook Leviticus 23 *eerst* de viering van de zevende dag, de sabbat, en pas *daarna* de overige feesten, die aan de cyclus van zon en maan gebonden zijn. God is allereerst de God van de geschiedenis die met zijn volk in relatie treedt en bij hem present is, en pas daarna de God van de natuur en de natuurlijke kringlopen. In het scheppingsverhaal scheidt God het licht — dat is: het licht van zijn presentie in de schepping — op de eerste dag, en pas op de vierde dag worden de zon en de maan geschapen. Hun licht is ‘slechts’ de weerkaatsing van het licht van de eerste dag; zij staan in dienst van deze God om de geschiedenis die hij aanvangt bij te lichten. Met Calvijn: de schepping is het theater van Gods glorie. Binnen de voortgaande geschiedenis van God met zijn schepping is ieder moment, elk heden uniek, een kostbaar moment. Sommige momenten zijn al op een bijzondere manier vervuld van de toekomst die op ons toekomt. Het eenmalige moment van kruis en opstanding is daarvan het meest specifieke voorbeeld.

6.

✚ *Liturgie geeft een zorgvuldige balans tussen verworteling in de liturgische tradities van de reformatie en verbondenheid met de oecumene te zien.*

✚ Onze kerk formuleert haar identiteit in relatie tot de ene kerk waar de belijdenis van spreekt: ‘De Protestantse Kerk in Nederland is overeenkomstig haar belijden gestalte van de ene heilige apostolische en katholieke of algemene christelijke Kerk’. Protestantse liturgie verwijst om die reden altijd naar het grotere geheel van de ene kerk. Zij is, met andere woorden, katholiek of oecumenisch.

Onze liturgie is protestants, wat betekent dat zij zich op een of andere manier verhoudt tot een of meerdere protestantse tradities. In de volgende paragrafen is een aantal meer of minder protestantse grondmodellen van eredienst geschetst. Tezamen vormen zij een bont en ook complex palet.

De notie van ‘oecumene’ is niet minder complex dan die van ‘protestants’. Verstaan we onder de oecumene met name de andere kerken die zichzelf ook verstaan als staande in de traditie van de reformatie? En welke dan? Zijn het de traditionele protestantse kerken, zijn het ook of juist de nieuwe pentecostale, baptistische en vrije kerken? Of zijn het de migrantenkerken die op menige plek het merendeel van de kerkgangers uitmaken? Of is het met name de rooms-katholieke kerk en ook de kerk van vóór de reformatie en haar liturgische vormen? Of moeten we term ‘oecumene’ ook nog minder kerkelijk verstaan en gaat het juist om de (hele) wereld, dus om verbondenheid met de hele schepping en de grote politieke, ecologische, klimatologische, sociale en economische vraagstukken? Of gaat het om dat alles tegelijk?

De kerk als geheel omvat al die nuances van protestants en oecumenisch, maar plaatselijk zal men een keuze moeten maken, ook in de liturgie. Op de ene plek zal oecumene met de rooms-katholieke kerk meer voor de hand liggen, op een andere met pinksterkerken en nog weer elders met migrantenkerken. Ook de keuze van de verbondenheid met de vraagstukken van de wereld zal worden bepaald door lokale situaties. De omgeving en de traditie van de gemeente zullen hier vooral bepalend zijn.

Op het praktische liturgische vlak bepalen de antwoorden op die vragen hoe de eredienst eruit ziet. Kiezen we voor de structuur van orde A (oecumenisch-protestants) of B (klassiek-gereformeerd) uit Dienstboek (*Dienstboek. Een proeve*. Dl.I, 154-157/ 165-174 of 158-160 / 175-182)? Bestaat het liedrepertoire uit liederen uit alle kerken, tijden en plaatsen, of juist vooral uit psalmen op Geneefse melodieën, of is het repertoire eerder meer populair?

Wordt de muziek in de eredienst geleid door de cantor en cantorij, de organist of de worship leader en de worship band?

7.

✚ *Liturgie is weerklank van Gods eer of heerlijkheid en voldoet aan een aantal specifieke criteria*

✚ De gemeente gaat ter kerke en viert tot Gods eer. Gods eer heet ook wel: zijn heerlijkheid, en in de traditie van de kerk wordt zelfs wel gesproken van Gods schoonheid. Hoe zouden wij de God die, zoals Augustinus zegt, 'de schoonheid zelve' is (*Liedboek*, Lied 908) loven en eren? Door hem 'de heerlijkheid' te doen toekomen. Ons zingen en spreken het is weerklank van het eeuwige gloria dat klinkt uit de mond van de engelen rondom de troon van God. Dat stelt in ieder geval eisen aan de kwaliteit van onze muziek, onze taal, onze handelingen en gebaren, de inrichting van de ruimte en de indeling van de tijd waarin wij vieren, en de manier waarop wij in de eredienst met elkaar omgaan. Hierna formuleren wij enkele theologische kwaliteiten waaraan liturgie zou moeten voldoen. Die zijn, opnieuw, bedoeld om het gesprek over de liturgie, of in dit geval over de kwaliteit van de liturgie, te stimuleren. Zij hebben niet de intentie een afvinklijstje te vormen dat kwaliteit zou moeten garanderen. De hier genoemde criteria zijn nadrukkelijk theologische criteria, en geen taalkundige, muzikale, architectonische, of choreografische. De invulling van deze laatstgenoemde criteria zal dikwijls ook weer van de kerkelijke gemeente en haar specifieke context afhangen: klassieke kerkmuziek en meer populaire hebben heel andere, en elkaar wellicht uitsluitende, kwaliteiten; een zaal in een zorginstelling stelt andere esthetische eisen dan een kathedrale stadskerk. Misschien zouden wij kunnen aanvaarden dat gedeelde theologische criteria praktisch op verschillende manieren worden uitgewerkt. Anders gezegd, misschien brengen gedeelde theologische criteria ons voorbij — wat in de Verenigde Staten wel heet: — *the worship wars*. Verschillende contexten, of, zo men wil, 'doelgroepen' vragen om een verschillende vormgeving.

7a. Als eerste criterium kan genoemd worden dat liturgie een ruimte schept waarin de ontmoeting tussen de drie-ene God en de gemeente kan plaatsvinden. Dat betekent concreet, dat de taal, de muziek, de handelingen en de inrichting van tijd en ruimte waarmee en waarin wij vieren, zowel, enerzijds, herkenbaar moeten zijn voor de gemeente die bijeen is gekomen om God de eer te brengen, als ook, anderzijds, de taal van de Schriften daarbinnen alle ruimte moet geven. Het kerkgebouw is huis van de gemeente en huis van God, kerkmuziek is engelenzang en klaaglied, taal is bijbels en alledaags, het is tegelijkertijd lente en lijdens- of veertigdagentijd, handelingen zijn tegelijkertijd sacraal en seculier.

*7b. Als tweede criterium geldt dat muziek, taalhandelingen en inrichting van de eredienst gemeenschap stichten en samenbinden. Dat impliceert een liturgische praktijk van participatie; protestantse liturgie is principieel geen domineesliturgie. De liturgie behoort toe aan de kerkelijke gemeente. Steeds weer zal de vraag gesteld moeten worden hoe de gemeente actief in de liturgie betrokken is. Daarbij kan worden aangetekend dat ook luisteren en zingen actieve vormen van participatie zijn, zij het niet de uitsluitende. Ook kan worden opgemerkt dat de cantorij of cantor of *worship leader* die in beurtzang met de gemeente zingt, vanuit dit criterium verre te prefereren is boven het kerkkoor dat quasi concerteert of *the band* die als het ware optreedt. Tenslotte moeten we opmerken dat bepaalde liturgische taken aan ambtsdragers zijn opgedragen (bijvoorbeeld de bediening*

van de sacramenten en de prediking), en dat voorgaan (ook als bijvoorbeeld lector of musicus) altijd kwaliteit vraagt.

*7c. Een derde criterium is, dat in liturgische taal en muziek enerzijds de eer en heerlijkheid van God doorklinken, dat het iedere zondag weer een juichend Pasen is, maar dat er anderzijds pijn, onrust, verdriet en verbittering in doorklinken omdat de verlossing nog uitstaat en de gemeente leeft in het 'nog niet'. De gemeente staat onder het kruis — de schepping zucht onder onrecht, oorlog, verspilling en vernietiging — en zij vertoeft even aan het lege graf in de hof van Josef uit Arimatea. *Easy listening* is goed voor de *shopping mall*, maar slecht in het kerkelijke domein. Het gebroken brood en de vergroten wijn staan haaks op het gemak en de populariteit van de *Big Mac* met een *large Coke*. De avondmaalstafel is iets anders dan de *counter* van de *Mac*. Een al te populaire liturgie is te weinig alternatief en rauw om het wrede en diep aangrijpende evangelie van de passie te vertolken. Liturgie moet soms ook door merg en been gaan. Tegelijkertijd mag zij en moet zij in alle glorie en schoonheid de heerlijkheid Gods vertolken, zonder te vergeten dat de opgestane Heer de gekruisigde was. Liturgie mag niet ontaarden in een estheticisme, een schoonheid om de schoonheid. Een al te gepolijste of verheven taal, een muziek zonder enige dissonant doen evenmin recht aan het evangelie als een al te platte taal en *easy listening*. Het is lastig hier de precieze grenzen aan te geven, ze hangen, opnieuw, van de context af: een viering in een justitiële inrichting of zorginstelling of bij militaire troepen op vredesmissie, een kathedrale stadskerk in de Randstad, een pioniersplek in een vinewijk en een dorpskerk op de Veluwe vragen om een eigen stijl van taal en muziek. Het komt hier aan op een grote gevoeligheid bij de voorgangers en –zangers, muzikanten en (voor)bidders voor de tradities en contexten waarin zij zich bevinden.*

*7d. Uit de beweeglijkheid van protestantse liturgie vloeit een vierde criterium voort, dat liturgie mensen in beweging zet om de nood van deze wereld te helpen lenigen. De God die wij de eer en de heerlijkheid brengen is geprezen met een *kyrieeleison*; deze God laat zich prijzen door hem de nood van deze wereld voor de voeten te leggen en door die nood te lenigen: 'alles wat jullie gedaan hebben voor een van de onaanzienlijkste van mijn broeders of zusters, dat hebben jullie voor mij gedaan' (Matt.25,40). De eer Gods beperkt zich dus niet tot de kerkdienst, maar strekt zich uit over het hele christelijke leven. Het perspectief van de eredienst is ruim. De gemeente komt bijeen voor de eredienst, maar zij verlaat de kerk ook weer: 'uw dienst in de wereld begint nu'. Anders gezegd, liturgie heeft een diaconale en missionair-oecumenische strekking. De diaconale noden, of, beter, mensen die in nood zijn, zijn dus nooit afwezig in de eredienst. De arme Lazarus is, al dan niet lijfelijk, in de feestzaal present (Lukas 16, 19-31).*

3. *Verskillende bronnen en diverse vormen*

Het liturgisch palet in de Protestantse Kerk is traditioneel veelkleurig. Niettemin laat zich een aantal theologische grondmodellen traceren, die we hieronder kort bespreken door een aantal kenmerken en bronnen ervan te noemen. Dikwijls zal er in de praktijk sprake zijn van mengvormen of van een welbewuste *bricolage*, 'knip- en plakwerk'. Bricolageliturgie komt tegemoet aan de diversiteit van gemeenten, ieder herkent iets van zijn of haar traditie. Doorgaans wordt een dergelijke bricolageliturgie bijeen gehouden door een – bijbels of ander – thema. Ik traceer vijf-plus voornamelijk bronnen in het liturgische leven van de Protestantse Kerk. De eerste drie die ik noem vallen samen met de verschillende stromen die in de Protestantse Kerk zijn samengevloeid. De daarop volgende bronnen liggen iets verder verwijderd van die oorspronkelijke stromen, maar zijn er wel in overvloediger of bescheidener mate in uitgevloeid.

1. *De lutherse traditie*

Lutheranen (*Confessio Augustana* V en VII; vgl. *Apologie* VII,5) benadrukken dat er geen gemeente bestaat zonder het hoorbare woord en de zichtbare en tastbare sacramenten; woord en sacrament horen dan ook bijeen en het sacrament wordt frequent gevierd. De eenheid van de kerk is gegeven met de leer van het evangelie (niet: van de kerk!) en de bediening van de sacramenten, maar dat betekent niet, zegt de confessie er nadrukkelijk bij, dat de tradities en ritens overal hetzelfde hoeven te zijn. De inhoud van het evangelie spitst zich toe op 'dat God degenen die geloven dat zij vanwege Christus uit genade geaccepteerd worden, rechtvaardigt'. Woord en sacramenten bewerkstelligen door de Geest dit geloof, waarbij de zekerheid van Gods belofte vaststaat: als God belooft dat hij aanwezig is in de eredienst, dan kan het niet zo zijn dat hij dat niet is. Om die reden kent de lutherse eredienst geen gebed om de heilige Geest. In navolging van Luther en de ongekend grote namen die de lutherse traditie in de muziek heeft voortgebracht – Johan Sebastian Bach voorop – kennen de lutheranen aan de muziek in de eredienst een grote en verkondigende rol toe.

2. *De klassiek-gereformeerde traditie*

Deze stelt (*Heidelbergse Catechismus*, Zondag 38, vraag 103) 'de dienst van de kerk' gelijk aan 'de prediking', en noemt kerkdienst, preek en catechese in één adem door. Laten we ons evenwel niet vergissen: dat betekent niet dat het alleen maar om de preek zou gaan. Calvijn noemde de liturgievoorstellingen die hij publiceerde *Forme des prières* – vorm voor het gebed. Daarbij was voor hem en is voor de traditie na hem bidden zowel dat wat wij daar gewoonlijk onder verstaan, als ook zingen (vooral van de psalmen). Dat de grondtoon van de eredienst het gebed is, is veelbetekenend: God wordt altijd gebeden en zijn aanwezigheid en werk zijn nooit vanzelfsprekend, en dus nooit 'automatisch', of, beter gezegd, instrumenteel met het volvoeren van de liturgie gegeven. Liturgie ontvouwt zich binnen deze traditie in vier werkwoorden: horen van het Woord, gebruiken van de sacramenten, aanroepen van de Heer, en betonen van christelijke hulp aan de armen. De strekking van de prediking beoogt het geloof te leren, dat wil zeggen 'een stellig weten of kennen waardoor ik alles voor waarachtig houd wat God ons in zijn Woord geopenbaard heeft, maar ook een vast vertrouwen, dat de heilige Geest door het evangelie in mijn hart werkt' (*Heidelbergse Catechismus*, Zondag 7, vraag

21). Deze kennis wordt door de Geest verheven tot geloof in en vertrouwen op de genade van Christus, en leidt tot een christelijk (diaconaal) handelen. Tussen dit geloof en vertrouwen enerzijds en handelen anderzijds vormen de sacramenten met hun 'doet dit..' als 'teken en zegel' van Gods beloften de schakel.

3. De neocalvinistische traditie

Bij Abraham Kuyper zijn verschillende gedachtenlijnen te traceren. Enerzijds werkt hij in zijn boek *Onze eeredienst* (1911) een en ander heel praktisch nader uit en lijkt liturgie op het huishoudelijk reglement van een vergadering. Hij beschouwt de liturgie als 'niets anders, dan publieke vergaderingen, van de corporatie genaamd: Gemeente, waarvan de leden bekend zijn en die, door den kerkenraad opgeroepen, onder leiding van een der leeraren als voorzitter, samen zijn, ... om uitvoering te geven aan den eeredienst waartoe zij geroepen zijn: en zulks wel onder toelating van publiek, opdat die eeredienst zelf tevens middel van propaganda zij' (*Onze eeredienst*, 16). De eredienst is niet primair inoefening van het geloof, maar uitoefening van de godsdienst: de gemeente is verondersteld reeds met haar God verzoend te zijn. Verder wordt de liturgie hier missionair ingezet, zij is 'middel van propaganda'. Anderzijds heeft Kuyper veel waardering voor de Anglicaanse liturgie en de meer mystieke kant van de eredienst; hij slaat de aandacht die de Church of England voor liturgie heeft hoger aan dan die van de Nederlandse protestanten, en hij bekritiseert de eenzijdige nadruk op de prediking. Ook bepleitte hij de introductie van het zingen van de onberijmde psalmen als *chants* in de Nederlandse liturgie.

4. De Liturgische Beweging

De Liturgische Beweging is in feite een kerkvernieuwingsbeweging, die uitgaat van het adagium 'aan de feesten herkent men de kerk', waarbij met 'feesten' de liturgie bedoeld is. Zij is bovendien sterk verbonden met de Oecumenische Beweging. De Liturgische Beweging verandert de liturgie in de twintigste eeuw in de gevestigde kerken, de rooms-katholieke en de protestantse, ingrijpend. Daarbij grijpt zij terug op bronnen van tijdens en vóór de reformatie (vooral uit de 4^e eeuw). De *Constitutie over de heilige liturgie* van het Tweede Vaticaans Concilie (1963), de hervormde en lutherse dienstboeken van 1955, het gereformeerde kerkboek van 1969 en de beide delen van *Dienstboek – een proeve* (1998 en 2004) laten alle sterke invloeden van de Liturgische Beweging zien. Deze beweging wilde de deelname aan de liturgie bevorderen en voorbij komen aan de domineesliturgie (bedenk dat de dienst in de negentiende eeuw vooral uit de preek bestond, — die 'leerrede' werd genoemd). Daarbij spelen gemeenschappelijkheid en de eenheid van de kerk een grote rol. Liturgie behoort toe aan de kerk-in-haar-geheel en is daarom objectief en eenvormig; het is de gemeenschappelijke vorm waarin de kerk het evangelie van Christus viert en zo is zij het objectieve leven van de gemeente. De liturgie is belijdend van karakter, haar grondtoon is die van de aanbiddende lofprijzing (*eucharistia*). Woord en sacrament horen bijeen, de grondvorm van de liturgie is de dienst van Schrift en Maaltijd (zie ook paragraaf 2 van deze Handreiking, nr.3). Tegen het toenemende economische en natuurwetenschappelijke denken bepleitte de Liturgische Beweging een symbolische, sacrale en sacramentele *eigen* taal die zich onderscheidt van de taal en het denken buiten de kerk. Ook is er een sterke nadruk op een eigen kerkelijke tijdrekening, die haaks staat op de seculiere tijd: het ritme van de zondagen — de 'zevensprong' van de dagen die dwars door alle data hééntelt — en van het

gedachtenisjaar bepalen de liturgie. De Liturgische Beweging is daarom dialectisch ten opzichte van de seculiere taal, ruimte en tijd. Schoonheid van vorm wordt vanzelfsprekend geacht – het ware, goede en schone gaan samen en (kerk)muziek en de bouw en inrichting van het kerkgebouw zijn daarom geen nevenzaken. De achtereenvolgende liedboeken van de twintigste eeuw, en in de rooms-katholieke kerk de herontdekking van het Gregoriaans, zijn alle sporen van de Liturgische Beweging.

5. *Praise and Worship*

Onder deze termen vat ik, enigszins ongenueanceerd, liturgie samen zoals die in meer evangelicale, pentecostale en vrije gemeenten wordt gevierd. De naam is ontleend aan het kenmerkende eerste deel van de dienst, dat begint met een uitvoerige lofprijzing onder leiding van de band en muzikleider, om daarna in te keren tot een intiemere aanbidding, die uitloopt op het gebed dat ieder, niet zelden hardop, tot God bidt. Belangrijk is het missionaire karakter van deze vorm van liturgie: *Praise and Worship* zoekt nadrukkelijk aansluiting bij de populaire cultuur, bij *seekers*, bij wie van het evangelie of de kerk (met haar 'geheimtaal') vervreemd zijn geraakt. Het ritme van de beat, de *popband* en populaire, dikwijls niet voorbedachte, taal zijn kenmerkend voor deze liturgie. Er is geen eigen muzikaal idioom, en de taal die gebruikt wordt is eenvoudig. Zij wordt bovendien wereldwijd in het algemeen gekenmerkt door vloeiende grenzen tussen kerkelijke liturgie, internetliturgie, concertante liturgie en telecommunicatieliturgie. Elektronica, zowel in het muzikaal-instrumentele repertoire, als in het gebruik van een beamer, als soms ook van het internet, zijn hulpmiddelen in deze wervende en dikwijls wervelende vormen van liturgie. Beeld, beat en visualisatie gaan samen, zoals in de netwerkcultuur die in het internet haar icoon bij uitstek heeft. De bij uitstek populaire liturgie wordt gedreven door populaire leiders en een omvangrijke *worship music industry* die haar repertoire vooral via het internet verspreidt en dat wereldwijd bekend is (en dus waarachtig oecumenisch). Actieve deelname aan de eredienst krijgt meer spontaan en meer lichamelijk vorm (staan, klappen, dansen) dan in meer traditionele kerkdiensten. Doordat deze liturgie zich niet beperkt tot kerkdiensten, maar ook op festivals — denk aan de EO-Jongerendag en *praise concerts* — vorm krijgt, gebeurt participatie vaak in de dualiteit van individu en massa. Echtheid van geloof, nadruk op de heilige Geest, persoonlijke op het hart gerichte prediking, en verticale, direct naar God gerichte, liederen staan voorop.

6. *Vijf-plus ...*

We spraken hierboven van 'vijf-plus' bronnen, om daarmee aan te geven dat er nog andere inspiratiebronnen zijn. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan Taizé, met zijn eenvoudige en verstilde muzikale vormen en liturgische structuren en teksten; Iona, met zijn Keltische, naar de natuur verwijzende spiritualiteit; basisgemeenten, die dikwijls met teksten van Huub Oosterhuis en melodieën van Bernard Huijbers, Antoine Oomen en anderen een sterke nadruk op sociale en politieke gerechtigheid leggen; en Anglicaanse liturgie, vooral die van de *Choral Evensongs*, waar grote groepen mensen op afkomen. Migrantenkerken putten dikwijls uit het liedrepertoire en de muzikale tradities van landen van herkomst; feministische, 'roze' en LGBTQ-groepen ontwerpen weer eigen rituelen en teksten; voor het pastoraat in zorginstellingen, de krijgsmacht of justitiële instellingen geldt hetzelfde. Dikwijls worden deze bronnen informeel en via het internet

of in boeken en tijdschriften verspreid. Al deze bronnen inspireren specifieke groepen of vinden ook hun weg naar meer reguliere gemeenten.

4. Hoe de reformatie en onze kerk met liturgie omgingen

Protestantse kerken, vooral de kerken die in de gereformeerde traditie staan, zijn altijd terughoudend geweest in het vastleggen van uitgewerkte vormen van de eredienst, en zeker ook in het voorschrijven van vaste vormen. Dat heeft gemaakt dat er al vanaf het begin van de reformatie heel verschillende vormen van eredienst bestaan; dat heeft ook tot strijd geleid. In onze tijd staan wij voor de uitdaging om diversiteit in liturgische vormgeving en een zekere overeenstemming over theologische grondprincipes als het eigene van onze kerk te beschouwen. Luther publiceerde onderling zeer uiteenlopende vormen van liturgie, en hetzelfde geldt voor de liturgische vormgevingen die Calvijn heeft gepraktiseerd en gepubliceerd. Andere reformatoren stelden nog weer andere vormgevingen voor. Allen waren zij terughoudend in het min of meer voorgoed vastleggen van liturgische vormen. Het woord is vrij en een kader waarin het werd min of meer werd gefixeerd is onwenselijk. Liturgische diversiteit is van meet af aan kenmerkend geweest voor de reformatie. Dat wil intussen niet zeggen dat het iedere week anders moet; enig houvast is noodzakelijk. De vrijheid van het woord moet in de liturgische vormgeving worden gegarandeerd, maar tegelijkertijd zijn er de veldtekens van het evangelie, waaraan de christelijke eredienst wordt herkend: geroepen zijn en ontmoeten, loven en aanbidden, horen en proclameren, bidden en delen. De spanning tussen vrijheid en vormvastheid is gegeven met protestantse eredienst; hier valt het accent op de eerste, daar op de tweede.

Over synodes, Dienstboeken, katernen en formulieren

De kerken die later de Protestantse Kerk in Nederland vormden zijn steeds op dit veelsporige pad voortgeschreden. Of de Synode van Dordrecht liturgische vormen heeft *vastgesteld*, is onderwerp van discussie. In 1955 aanvaardde de **Nederlandse Hervormde Kerk** het *Dienstboek – in ontwerp*. Het is altijd 'in ontwerp' gebleven. De **Gereformeerde Kerken in Nederland** hebben vanaf 1966 wel achtereenvolgens verschillende orden van dienst vastgesteld, maar die ook steeds aangepast en veranderd. In 1969 publiceerden zij het *Kerkboek*. De **Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden** liet het voorstellen van liturgische vormen over aan haar Commissie voor Liturgie en Kerkmuziek. Deze kerk publiceerde net als de hervormde kerk in 1955 een Dienstboek. Daarin greep de kerk terug op de klassieke voor-reformatorische orde van dienst, en zo ook op de vroegste tijd van de reformatie, waarbij met name in het eucharistisch gebed iedere gedachte aan een herhaling van het offer van Christus was weggesneden en de instellingswoorden uit het gebed waren losgemaakt. Soortgelijke voorstellen zijn in het hervormde Dienstboek uit hetzelfde jaar te vinden, naast de klassiek-gereformeerde orden zoals die zich voor en sinds de Synode van Dordrecht hadden ontwikkeld, en nieuwere mengvormen. Een dergelijk tweesporenbeleid kenmerkt ook het gereformeerde Kerkboek van 1969. Na de publicatie van hun Dienst- of Kerkboeken kwamen alle drie de kerken met katernen ten gebruike in de eredienst, die ook nog weer herziene edities kennen. De ontwikkeling van een leesrooster door de **Raad van Kerken in Nederland** (vanaf 1977) had diepgaande invloed op de manier waarop de schriften in de eredienst gelezen werden, en leidde tot de opname van leesroosters in het *Dienstboek – een proeve* van de Protestantse Kerk. Ook in oecumenisch verband moet het Lima- of *BEM (Baptism, Eucharist and Ministry)-rapport* van de **Wereldraad van Kerken** (1982) worden genoemd, dat het denken over ambt en sacrament heeft gestuurd. Ook publicaties van verschillende organisaties die zich op kinderen en jeugd en eredienst richtten, hebben invloed op de eredienst geïmponeerd. De trio-synode van de voorlopers van de **Protestantse Kerk in Nederland** aanvaardde de beide delen van *Dienstboek – een proeve* (1998 en 2004) en beval aan ze inderdaad te beproeven, zonder ze overigens vast te stellen. Ook hierin zijn beide reeds genoemde liturgische sporen opgenomen, waarbij moet worden aangetekend dat het 'praise and worship'-spoor nog geheel ontbreekt. Het hervormde Dienstboek 1955, het lutherse Dienstboek 1955, het gereformeerde Kerkboek 1969 en het Dienstboek 1998 en 2004 presenteren zich nadrukkelijk als verworteld in de traditie van de reformatie en georiënteerd op de oecumene van de ene, katholieke, kerk.

Voor gedetailleerde beschrijving zie *Dienstboek – een proeve. Deel 1: Schrift, Maaltijd, Gebed*, Zoetermeer 1998, 1-4.